

Philipp Melanchthon – *Martin Luthers medarbetare*

Vem var "Buzz" Aldrin? De flesta minns Neil Armstrong, men betydligt färre den medhjälpare som också var en förut-sättning för en lyckad månlandning. Buzz Aldrin var den andra människan att sätta sin fot på månen.¹ Inte så sällan finns det en andreman vid större uppdrag och bedrifter och inte så sällan faller denne snabbt i glömska.

Martin Luthers ställning som reformationens främste och viktigaste teolog är knappast omstridd i den evangelisk-lutherska delen av kristenheten. Men vilka fanns vid hans sida? Bland många medarbetare och lärjungar finns en som intar en särställning.

Philipp Melanchthon var – skulle man kunna säga – reformationens Buzz Aldrin. Luther kunde till och med se sig som vägröjare för Melanchthon och denne var den som efter Luthers död fortsatte arbetet och hamnade i centrum för flera teologiska strider.² Han var andremannen, vars inflytande fortfarande är stort inom luthersk teologi och kyrka. I Sverige är han emellertid i stort sett okänd.

DISPOSITION:

1. Vem var Philipp Melanchthon?
2. Två viktiga verk av Melanchthon
3. Förhållandet till Luther
4. Minnet av Melanchthon

1. VEM VAR PHILIPP MELANCHTHON?

Philipp Melanchthon föddes i februari 1497 i närheten av Karlsruhe, i sydvästra Tyskland. Melanchthon studerade i Heidelberg och Tübingen. Det var främst grekiska, filosofi och retorik han läste men även matematik och astronomi/astrologi. Han tog intryck av lärare som Erasmus och övertygades om en humanis-

tisk grundsyn, som stod i kontrast med den romerska kyrkans skolastiska teologi.

I november 1520 gifte han sig med Katharina Krapp och tillsammans fick de fyra barn, varav ett dog redan i tvåårsåldern. Familjen bodde i Wittenberg, dit Melanchthon år 1518 kallats till en professur i grekiska vid universitetet i staden.³ Redan året därpå undervisade han också i teologi, även om han hela sitt liv såg sig främst som humanist (språkvetare) och aldrig doktorerade i teologi.

I Wittenberg fanns sedan några år Martin Luther och mellan Luther och Melanchthon utvecklades snabbt en vänskap och ett fruktbart samarbete. Melanchthon var dock inte reformator endast på troslivets område. Han skrev läroböcker i flera ämnen och hans idéer om utbildningsväsendet fick inflytande på skolgång och utbildningsväsende under flera hundra år i de av protestantismen präglade områdena.

Mot slutet av sitt liv kunde Melanchthon konstatera att han förlorat ännu ett av sina barn (1547) liksom sin hustru (1548). Han kunde också se tillbaka på ett liv mitt i reformationens centrum – först tillsammans med Luther och efter dennes död (1546) som dess främste ledare – men också inblandad i en rad teologiska strider inom de reformatoriska leden. År 1560 avled han i Wittenberg efter att ha dragit på sig en förkylning med feber efter en resa.

*Melanchthon
såg sig
främst som
humanist
(språkvetare)*

2. TVÅ VIKTIGA VERK AV MELANCHTHON

A. LOCI COMMUNES

Martin Luther ifrågasatte om några av Nya testamentes brev verkligen med rätta kunde anses kanoniska.⁴ En sådan uppfattning hos Luther kan väcka intresse för en samtida skrift som han menade verkligen förtjänar ”kanoniskt anseende i kyrkan”, nämligen Philipp Melanchthons *Loci communes* (1521).⁵

År 1519 började Melanchthon föreläsa över Romarbrevet vid Wittenbergs universitet och efter två år utgav han på grundval av sina romarbrieföreläsningar en grundbok i reformatorisk teologi. I inledningen till boken lyfter han fram att syftet inte är att ge ut en bok vars studium i sig är tillräckligt utan att han med sin bok vill leda läsaren in i ett förnyat och fördjupat studium av Skriften. Det är värt att notera att Melanchthon väljer att ge ut en dogmatik – en systematisk lärobok i den kristna trons grunder – i anslutning till att han undervisar i bibelkunskap. Det återspeglar väl hur man arbetade teologiskt: Systematisering och fokusering på ett antal grundsatsar i tron. Vi kan jämföra med Luthers katekeser. *Loci communes* kan översättas ”allmänna grundsatsar” och bokens fullständiga titel var ”Allmänna grundsatsar i teologi eller teologiska grundritningar”.⁶

Första utgåvan av *Loci communes* utkom alltså 1521, året efter Luthers böcker *Om goda gärningar*, *Om kyrkans babyloniska fångenskap* och *Om en kristen människas frihet* och fyra år innan Luther skrev *Om den trålbundna viljan*. Att läsa *Loci communes* 1521 är därför en spännande upplevelse, eftersom det inte är en distanserad dogmatisk lärobok, utan en grundläggande dogmatik tillkommen mitt i reformationens geografiska och tidsmässiga centrum. En styrka med *Loci communes* är också att den inte (främst) är polemisk; det är en lärobok och inte en stridsskrift. Melanchthon hänvisar till Luthers skrifter, men man kan också utgå från att Luther senare häm-

tar impulser från Melanchthon – inte minst med tanke på den senares skicklighet när det gäller språkliga distinktioner.

Senare utkom *Loci communes* i flera omarbetade utgåvor men många har menat att de senare utgåvorna är sämre än den första – och några har till och med menat att de sista versionerna, utgivna efter Luthers död, är heretiska.⁷

Professor Bengt Hägglund skriver om *Loci Communes*:

”I *Loci* 1521 koncentreras framställningen kring frågorna om lag och evangelium, om synd och nåd. Detta sker i enlighet med det program, som utvecklas i förordet: teologin skall icke syssla med de metafysiska frågorna om Guds väsen eller Kristi naturer utan med sådant, som rör själens frälsning. Först då vinner man en verklig kunskap om Kristus [...]. Vad hjälper det en läkare, om han känner örternas utseende men ej deras läkande kraft?”⁸

Melanchthon skriver:

”Gudomens mysterier skall vi med större rätt tillbedja än söka utforska.”⁹

Detta ska inte ses som ett förbud att fördjupa sig, men möjligen som ett råd för hur en sådan fördjupning bör ske. Och vidare ska man minnas att Melanchthons syfte med boken är att undervisa ungdomen om grunderna i den kristna tron. Då är det viktigare att se sin situation och Kristi frälsningsverk, än att försöka förstå vad Treenigheten innebär eller hur Kristus kan vara både Gud och människa. För någon kan det också vara en tröst – tron är inte beroende av att förstå invecklade resonemang.

De grundsatsar Melanchthon ägnar störst utrymme åt är ”Om rättfärdiggörelsen och tron”, ”Om lagen”, ”Om synden” och ”Om evangeliet”.¹⁰

Låt oss se på början av kapitlet om evangeliet:

Hitills har jag behandlat syndens väsen och lagarnas mening, måhända mera kortfattat än saken kräver. Ty jag skriver inte en kommentar, utan jag skisserar ett slags allmän bild av de huvudpunkter vilka man bör följa när man lär sig den heliga Skrift. Nu skall jag tala om evangelium och nåd, och utifrån dessa punkter kommer en del ljus att falla även över de ovan behandlade punkterna. Ty diskussionen om lagens upphävande och om lagens kraft har uppskjutits till denna plats.¹¹

Melanchthon understryker att han ”skisserar ett slags allmän bild av de huvudpunkter vilka man bör följa när man lär sig den heliga Skrift”.

Vidare, såsom man inte förstår vad synden är utom utifrån lagens regler, så kan man inte heller lära känna nådens kraft annat än genom en beskrivning av evangelium. Och såsom jag hitintills har ägnat mig åt människans fördömelse eller förbannelse, så skall jag nu ägna mig åt människans upprättelse eller välsignelse. I det stora hela består Skriften av två delar, lag och evangelium. Lagen visar på synden, evangeliet på nåden. Lagen visar på sjukdomen, evangeliet på botemedlet. Lagen är syndens tjänare, för att tala med Paulus, evangeliet är livets och fredens: ”Syndens makt kommer av lagen” (1 Kor. 15:56) evangeliet är frälsningens kraft för varje troende (Rom. 1:16).¹²

Emellertid har inte Skriften förkunnat lagen och evangeliet så, att man bara skall anse det som evangelium som Matteus, Markus, Lukas och Johannes skrev, och att Moseböckerna endast är lag. Snarare är evangeliets lära utspridd, löftena utspridda i alla det Gamla och det Nya testamentets böcker. Likaså är lagarna utspridda i alla böcker i såväl Nya som Gamla testamentet. Inte heller är det så, som många har menat, att tiderna för lagen

och evangeliet är skilda åt, fastän lagen uppenbarades vid ett tillfälle och strax därefter, på ett annat sätt, vid ett annat tillfälle evangeliet. Vad angår våra hjärtan är varje tid lagens och evangeliets tid, såsom människorna i alla tider på samma sätt blivit rättfärdiggjorda, synden påvisad genom lagen, nåden genom löftet eller evangeliet.¹³

Jag sade att lag och evangelium är en nyckel till Skriften, det är inte en enkel uppdelning mellan GT och NT. Evangeliet, liksom lagen, är utspritt genom hela Skriften.

På samma sätt i förkunnelsen – predikanten ska inte predika om lag och evangelium, utan han har att predika lag och evangelium. (Jfr med att predika i en roseniansk tradition eller om den, eller att predika om kyrkoåret eller i det.)

Så fortsätter Melanchthon att undervisa om evangeliet under rubrikerna ”Vad är evangeliet?”, ”Om lagens verkan” och ”Om evangeliets kraft”.

B. AUGSBURGSKA BEKÄNNELSEN

Knappt tio år senare tillkommer Melanchthons i särklass mest kända arbete – även om det sällan omtalas som ett verk av Philipp Melanchthon.

År 1530 kallade kejsar Karl V den tyska riksdagen till möte för att få slut på de lärostrider som pågått i mer än tio år.¹⁴ Mötet hölls i Augsburg och dit anlände den 2 maj Melanchthon. Han ingick i kurfursten Johans följe. Luther kunde inte medverka eftersom hans säkerhet inte kunde garanteras. De lutherska företrädarna hade förberett en försvarskrift som skulle överlämnas till kejsaren. Men den romerska delegationen gick hårdare fram än vad de lutherska väntat, bland annat genom att koppla samman Luther och hans efterföljare med andra proteströrelser. Melanchthon blev därför tvungen att grundligt omarbete den tänkta försvarskriften. Viktigt var att framställa mer

”Magister Philippus färdas fram helt prydligt och stillsamt, odlar och planterar, sår och vattnar med glädje, i enlighet med de rika gåvor Gud givit honom.”

av den läromässiga bakgrunden, att knyta den lutherska läran till den gamla kyrkan, att om möjligt tona ner skillnaderna gentemot den romerska kyrkan och slutligen att alla lutheraner (i Sachsen) skulle kunna ställa sig bakom den.

Flera gånger omarbetade Melanchthon skriften innan den på tyska lästes upp inför kejsaren den 25 juni 1530. Det fanns redan från början också en latinsk version.

Confessio Augustana, den *Augsburgska bekännelsen*, består av 28 artiklar.¹⁵ De första 21 är samlade under överskriften ”De förnämsta trosartiklarna” och de sista sju under överskriften ”Artiklar, i vilka uppräknas missbruk, som avskaffats”.

Augsburgska bekännelsen tillkom i en situation där de lutherskt kristna fortfarande hyste visst hopp om hemortsrätt och enighet i den romerska kyrkan. I denna situation var Melanchthon en stor tillgång med sin mer diplomatiska framtoning, och kanske såg de lutherska ständerna det som en Guds ledning att den stridbare och orädd Luther själv var förhindrad att närvara i Augsburg.¹⁶ Luther uttryckte en gång:

”Jag är född att strida och ligga i fejd med sammangaddade horder och djävlar, och därför är mina böcker präglade av storm

och strid. [...] Men Magister Philippus [Melanchthon] färdas fram helt prydligt och stillsamt, odlar och planterar, sår och vattnar med glädje, i enlighet med de rika gåvor Gud givit honom.”¹⁷

Men Melanchthons diplomati misslyckades och i efterspelet till riksdagen i Augsburg blev det hans uppgift att sätta samman ytterligare en skrift – en försvarsskrift till *Augsburgska bekännelsen*. Den fick benämningen *Augsburgska bekännelsens apologi* och kom också att bli betraktad som en bekännelseskrift. I de nordiska länderna utvecklades kyrkorna lite olika under 1500-talet: Norska kyrkan och danska kyrkan har som bekännelseskrifter endast de tre gammalkyrkliga trosbekännelserna, Luthers lilla katekes och *Augsburgska bekännelsen*, medan vi i Sverige tillsammans med de allra flesta lutherska kyrkor erkänner hela den samling av skrifter som 1580 samlades under namnet *Konkordieboken*. I denna samling finns förutom *Augsburgska bekännelsen* och *Augsburgska bekännelsens apologi* ytterligare en liten skrift av Melanchthons hand: *Om påvens makt och överhöghet*.

De lutherska bekännelseskriterierna är inte så lättbegripliga. Dels är det en samling olika skrifter, vilket gör att ett ämne kan avhandlas

på mer än ett ställe. De är vidare i huvudsak inte skrivna för att läsas av alla, och flera av dem är färgade av de strider, under vilka de tillkommit. Undantagen – det vill säga de mer lättlästa skrifterna – är Luthers katekeser, men kanske skulle också *Augsburgska bekännelsen* kunna vara läsvärd för ett flertal.

Låt oss läsa något ur den *Augsburgska bekännelsen* för att smaka på formuleringarna.¹⁸

IX. Om dopet

Om dopet lära de, att det är nödvändigt till saligheten och att Guds nåd tillbjudes genom dopet samt att barnen böra döpas, för att de genom dopet må frambaras till Gud och så upptagas i hans nåd. De fördöma vederdöparna, som bestrida, att barnen bli frälsta genom dopet.¹⁹

X. Om Herrens nattvard

Om Herrens nattvard lära de, att Kristi lekam och blod i nattvarden äro verkligen tillstädes och utdelas åt dem, som undfå sakramentet. De ogilla dem, som lära anorlunda.²⁰

Och ett exempel ur de negativa satserna. Ett exempel som i Peru lever alltjämt.

XXII. Om nattvarden under båda gestalterna

Vid Herrens nattvard få lekmännen sakramentet under båda gestalterna, emedan detta bruk stöder sig på Herrens befallning Matt. 26: Dricken härav alla.²¹ Där föreskriver Kristus med klara ord om kalken, att alla skola dricka av den. Och för att ingen skall kunna göra undanflykter och påstå, att ordet gäller endast prästerna, anför Paulus för korintierna ett exempel, av vilket det framgår, att hela församlingen mottagit sakramentet under båda gestalterna. Och detta bruk fortlevde länge i kyrkan, och man vet icke, när och genom vem en ändring infördes, låt vara att kardinalen av Cusa meddelar, när ändringen blivit stadfast. Cyprianus betygar på några ställen, att folket undfick Herrens

blod. Detsamma betygar Hieronymus, som säger: Prästerna förvalta eukaristien och utdela Kristi blod åt folket. Ja, till och med påven Gelasius befäller, att sakramentet ej skall uppdelas, Dist. II de consecratione, cap. Comperimus. Det är blott sedvana, ej ens särdeles gammal, som föreskriver anorlunda. Men det är allmänt erkänt, att en sedvana, som i strid mot Guds ord, ej skall godtagas, såsom kyrkoordningarna säga, Dist. VIII, cap. Veritate och följande. Men denna sedvana är upptagen ej allenast i strid mot Skriften, utan även mot de gamla kyrkoordningarna och kyrkans föredöme. Om några hellre velat mottaga sakramentet under båda gestalterna, ha de fördömskull icke bort tvingas att mot sitt samvete göra anorlunda. Och emedan en uppdelning av sakramentet ej överensstämmer med Kristi instiftelse, plägar man hos oss även underlåta den procession, som hittills brukat äga rum.

3. FÖRHÅLLET TILL LUTHER

Vi har redan varit inne på förhållandet mellan Luther och Melanchthon.²² Men låt oss säga ytterligare något.

PERSONLIGA VÄNNER

Philipp Melanchthon var tretton år yngre än Martin Luther vilket ger en viss asymmetri åt deras förhållande, tillsammans med det faktum att Luther fram till sin död är reformationens självklara centralgestalt. Det gör att Luther kan kalla Melanchthon ”den käre lille Philipp” eller ”käraste bror”, medan Melanchthon skriver ”käre far” till Luther.

Men det var ett vänskapligt och nära förhållande. I olika livskriser fanns de där för varandra och gav tröst. Vid ett tillfälle medlade Melanchthon mellan Luther och en av hans söner, och han var fadder till ett annat av barnen Luther.

Sedan kunde de också som vänner se varandras styrkor och svagheter. Melanchthon gil-

lade till exempel inte Luthers lilla katekes, utan skrev en egen åt sina barn, medan Luther såg med visst löje på Melanchthon intresse för astrologi.

KUNSKAPSKOLLEGOR

Melanchthon var humanisten – hans begåvning och kunskaper när det gällde språk var enorma. Han lärde Luther grekiska, och när Luther stötte på svårigheter vid översättningen av Bibeln var det självklart för honom att konsultera Melanchthon. Och vid universitetet i Wittenberg läste alla studenter för Melanchthon :

”Alla studenter måste först läsa för Melanchthon och ta en grundexamen (*magister artium*), men bara teologerna fortsatte därefter för Luther. De flesta svenska studenter nöjde sig med en grundexamen som räckte för en bana som ämbetsman.”²³

Skolning och studier förefaller ha varit av ännu större vikt för Melanchthon än för Luther. Man kan se det på hur de uppträdde i tentamenssituationer. Luther tyckte att Melanchthon var alltför hård mot studenterna och kunde säga att han själv (Luther) ”berömmar ibland ungdomarna även om de kommer med otillräckliga argument”.²⁴ Melanchthon var en fruktad tentator.

Melanchthons insats för utbildningssystemet sträckte sig dock långt utanför Wittenberg. Han kallas ibland ”Tysklands lärare” och gav ut flera läroböcker.²⁵ Kanske kan man våga säga att Luther blev folkets lärare och Melanchthon de lärdas lärare.

VAPENBRÖDER I KYRKOKAMPEN

”På torget i Wittenberg, mitt för rådhuset, finns två lika stora minnesstoder, den ena med en staty av Martin Luther, den andra med en staty av Philipp Melanchthon. I Slottskyrkan i samma stad vilar de två under två likartade, enkla stenmonument i höjd

med kyrkans predikstol. Detta kan illustrera att de båda reformatorerna betraktas som samverkande och som grundläggare av den evangeliska kyrkoreformen.”²⁶

Jag började med att påstå att Melanchthon var reformationens Buzz Aldrin – andremannen, som inte blev ihågkommen men förutan vars insats projektet hade misslyckats. Luther var reformationens portalfigur. Han var den som fick bli redskap för att sätta igång det hela, han var den som tidigt och klarast återfann evangeliet i all den kyrkliga bråten.

Men man kan fundera på hur det skulle utvecklats, om inte Melanchthon kommit till Wittenberg och vunnits för reformationens sak. Redan har vi sett hur Melanchthon *Loci communes* blev LÄROBOKEN för teologer och hur avgörande hans insats var vid riksdagen i Augsburg.

Luther gick fram med stor hast, var en frispråkig banbrytare och var kompromisslös i både tanke och handling. Melanchthon däremot var noggrann, försiktig och diplomatisk. När Luther ropade: ”Ditåt ska vi!” kompletterade Melanchthon med: ”Alla ska med!”

Efter Luthers död blev Melanchthon reformationens självklara ledare, men det uppstod trots det – som så ofta vid starka ledares frånfälle – stridigheter inom de lutherska leden.

4. MINNET AV MELANCHTHON

Mest av allt är Melanchthon glömd. Men kanske finns också ett val i glömskan. Två skäl kan anföras till stöd för det:

1. Melanchthon var inte en kopia av Luther och i några frågor valde han att formulera teologin annorlunda än Luther. Ett exempel: När det gäller nattvarden rörde sig Melanchthon från att uttrycka Kristi kropp och blods verkliga närvaro (realpresens) i nattvarens bröd och vin (Augsburgska bekännelsens avsnitt X) till att

visserligen hålla fast vid realpresens men att uttrycka den på ett annat och öppnare sätt för att undgå ovidkommande frågor och missförstånd om närvaron.²⁷ Bland annat uttryckte Melanchthon detta genom att föreslå en ändring av orden i avsnitt X, ”verkligen är till städes”. När det gäller hur Melanchthons nattvardssyn förhåller sig till Luthers pekar Bengt Hägglund på tre omständigheter:

- 1) Han [Melanchthon] lämnade inte realpresensläran, utan avsåg endast att formulera den på ett annat sätt.
- 2) Luther tog inte slutgiltigt avstånd ifrån Melanchthon på denna punkt, trots den skärpa med vilken han eljest bemötte avvikelser i nattvardsfrågan.
- 3) Melanchthon ansåg sig ha stöd hos kyrkofäderna för den ståndpunkt han intog.²⁸

Melanchthon ville just undvika onödiga strider och valde därför en formulering som rymmer lite mer än Luthers, men det är, enligt Hägglund, inte ett avvisande av realpresensen. I en jämförelse med Calvins nattvardsteologi blir skillnaderna mellan Melanchthon och Calvin mindre än mellan Luther och Calvin. Calvin vände sig mot den lutherska uppfattningen att Kristus är *i* bröd och vin, medan han på intet sätt avfärdade Kristi närvaro.²⁹

Inför det man upplevt som tveksamheter i Melanchthons teologi har man valt att tona ner hans betydelse. Andra exempel där Melanchthon, och särskilt på äldre dar, skiljer sig från

Luther är *den fria viljan* och om *lagens bruk*, där Melanchthon räknar med tre bruk mycket tydligare än de (möjligen) finns hos Luther.

2. Periodvis har man, särskilt i Sverige, velat tona ner dragen från den lutherska ortodoxin. Då har Luther passat in som en profet – otämjd och helt koncentrerad på evangeliet om syndernas förlåtelse – medan Melanchthon fått stå som typ för en stel och livlös protestantism.³⁰

”Gustav Aulén ansåg rentav att Melanchthon hade förstört Luthers verk och att vi måste hitta tillbaka till den Luther som befriats ur Melanchthons ’björnkram’.”³¹

SLUTORD

Vi kan av Melanchthon lära

- att det viktigaste i Skriften, det viktigaste i tron, är det som rör själens frälsning och
- att det behövs människor med olika gåvor och temperament i en kristen rörelse.

Och vi kan i tacksamhet sjunga *Lova Herren* 542 där Melanchthon skrivit den första versen.³²

*Ack, bliv hos oss, o Jesu Krist,
ty afton är nu kommen visst.
Din helga läras klara ljus
låt alltid lysa i ditt hus.*

Erik J. Andersson

Missionsledare i ELM-BV, Örskälljunga

- 1 "Buzz Aldrin was the second man on the moon, a symbol of the many number twos in the world who tend to be forgotten because number one gets all the attention", Notto R Thelle, "The Gift of Being Number Two: A 'Buzz Aldrin' Perspective on Pioneer Missions", *International Bulletin of Missionary Research* 32, nr. 2 (april 2008), s. 81–84.
- 2 Bengt Hägglund, Torbjörn Johansson, Rune Söderlund, *Philipp Melanchthon 500 år, 1497-1997: rapport från symposium vid Församlingsakademien i Göteborg den 28 februari och 1 mars 1997*, Göteborg 1997, s. 68.
- 3 Universitetet i Wittenberg som grundades 1502 var det första universitet som inte styrdes av kyrkan (<http://sv.wikipedia.org/wiki/Wittenberg>).
- 4 Bengt Hägglund, *Teologins historia. En dogmhistorisk översikt*, Stockholm 1984 (5 upplagan, 2 tryckningen), s. 196.
- 5 "...que a mi juicio merece no sólo la inmortalidad, sino también ser considerado como canon eclesástico." Martin Luther, *La Voluntad Determinada*, St Louis 2006, s. 34 (*Om den trälbundna viljan* i spansk översättning).
- 6 Philipp Melanchthon, *Loci communes 1521*, Göteborg 1997, s. 5. Inledning Bengt Hägglund, översättning från latin av Martin Jacobsson.
- 7 Se Bengt Hägglund, "Philipp Melanchthons Loci och hans förhållande till Martin Luther", s. 9–24 i Bengt Hägglund, *Philipp Melanchthon 500 år*.
- 8 Bengt Hägglund, *Teologins historia*, s. 227.
- 9 *Loci Communes 1521*, s. 20.
- 10 *Loci Communes 1521*, s. 123–168; s. 63–94; s. 35–61 resp. s 95–118.
- 11 *Loci Communes 1521*, s. 95.
- 12 *Loci Communes 1521*, s. 95.
- 13 *Loci Communes 1521*, s 95–96.
- 14 I den historiska redogörelsen följer jag Carl Fr. Wisløff, *Den lutherske bekjennelse og katolisismen 1530 og 1580*, Oslo 1980, s. 119–122.
- 15 "Augsburgska bekännelsen", i *Svenska Kyrkans Bekännelseskriterier (SKB)*, s. 53–90.
- 16 Jfr Ruben Josefssons inledning till *SKB*, s. 17.
- 17 Återgivet i Birgit Stolt, *Luther själv. Hjärtats och glädjens teolog*, Skellefteå 2004, s. 96. Stolt har ett kapitel om förhållandet mellan Luther och Melanchthon i sin bok, s. 86–121.
- 18 Augsburgska bekännelsen omfattar knappt 40 sidor i *SKB*.
- 19 *SKB*, s. 59. "De" syftar på "Våra kyrkor" i Augsburgska bekännelsen avsnitt I, s. 56.
- 20 *SKB*, s. 60.
- 21 *SKB*, s. 68.
- 22 Se Birgit Stolt, särskilt s. 96–99.
- 23 Birgit Stolt, s. 95–96.
- 24 Återgivet i Birgit Stolt, s. 100.
- 25 Bengt Hägglund, *Teologins historia*, s. 225–226.
- 26 Bengt Hägglund, *Melanchthon 500 år*, s. 9.
- 27 *SKB*, s. 60.
- 28 Bengt Hägglund, *Melanchthon 500 år*, s. 22–23.
- 29 Jfr diskussionen om betydelsen av realpresens för Calvin respektive Luther hos I. John Hesselink och David P. Scaer i John H. Armstrong (ed.) et al, *Understanding Four Views on the Lord's Supper*, Grand Rapids, Michigan 2007, s. 63–64, 75–78.
- 30 Birgit Stolt, s. 91.
- 31 Birgit Stolt, s. 91.
- 32 I författarregistret till *Lova Herren* står att läsa: "Melanchthon, Philipp (1497–1560), professor i grekiska språket vid universitetet i Wittenberg, senare knuten till teologiska fakulteten. M. var en verksam medarbetare vid M. Luthers reformationsverk och framlade i berömda och betydelsefulla avhandlingar Luthers lära om frälsningsbegreppet, lag, synd och nåd. Senare intog M. i vissa frågor en mer självständig ställning i förhållande till lutherdomen. 542:1."

LITTERATURLISTA

- John H. Armstrong (ed.) et al, *Understanding Four Views on the Lord's Supper*, Grand Rapids, Michigan 2007
- Bengt Hägglund, *Teologins historia. En dogmhistorisk översikt*, Stockholm 1984 (5 upplagan, 2 tryckningen)
- Bengt Hägglund, Torbjörn Johansson, Rune Söderlund, *Philipp Melanchthon 500 år, 1497-1997: rapport från symposium vid Församlingsakademien i Göteborg den 28 februari och 1 mars 1997*, Göteborg 1997
- Martin Luther, *La Voluntad Determinada*, St Louis 2006, s. 34 (*Om den trälbundna viljan* i spansk översättning.)
- Philipp Melanchthon, *Loci communes 1521*, Göteborg 1997
- Birgit Stolt, *Luther själv. Hjärtats och glädjens teolog*, Skellefteå 2004
- Svenska Kyrkans Bekännelseskriterier (SKB)*
- Notto R Thelle, "The Gift of Being Number Two: A 'Buzz Aldrin' Perspective on Pioneer Missions", *International Bulletin of Missionary Research* 32, nr. 2 (april 2008)
- Carl Fr. Wisløff, *Den lutherske bekjennelse og katolisismen 1530 og 1580*, Oslo 1980